

На правах рукопису

ДОНЧЕНКО
Олена Андріївна

СОЦІЕТАЛЬНА ПСИХІКА
ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Спеціальність 22.00.01 - теорія, методологія і історія
соціології

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття

наукового ступеня доктора соціологічних наук

КИЇВ - 1994

00756372 (U)

AB 30.006

AB 30.011

Дисертацією є рукопис

Робота виконана у відділі соціальної психології

Інституту соціології НАН України

Офіційні опоненти:

доктор філософських наук, професор Кримський С.Б.

доктор психологічних наук, професор Роменець В.А.

доктор соціологічних наук Макеєв С.О.

Провідна організація - кафедра історії і теорії соціології
факультету соціології і психології Київського університету
ім.Т.Г.Шевченка

Захист відбудеться " 27 " травня 1994р.

о 10 годині на засіданні спеціалізованої ради Д 01.08.01

по захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук
252021, Київ-21, вул. Шовковична, 12

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Інституту соціології
НАН України

Автореферат розіслано 26 квітня 1994р.

Вчений секретар

спеціалізованої ради Д 01.08.01

кандидат філософських наук

І.Е.Бекешкіна

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Коли молоде українське суспільство опинилося в стані глибокої кризи, на поверхні з'явилося багато проблем, які неможливо вирішити традиційними, вже відомими засобами. Для розв'язання гострих економічних, політичних, культурних, міжнаціональних суперечностей, панування яких робить суспільство практично некерованим, сьогодні бракує знань. Реформатори суспільства не володіють в достатній мірі інформацією про той предмет, яким вони опікуються - про суспільство як соціальний організм, як цілісність. Останнім часом в засобах масової інформації дедалі частіше з'являються питання й роздуми про нез'ясовані, приховані чинники соціального процесу, які діють самі по собі, незважаючи на відповідні очікування людей. Ці чинники називають "менталітетом", "національним характером", "духом народу" тощо. Але констатація факту існування об'єктивних чинників історико-культурної природи ще не дає змоги зрозуміти механізм їх дії і те, як їх врахувати в реформаторській роботі.

Досягти помітного успіху в регулюванні соціального процесу, що здійснюється в масштабі суспільства в цілому, буде неможливо, якщо не збагнути глибинні духовні передумови цього процесу. Соціологічна наука перебуває лише на початку серйозного вивчення витоків і суті своєрідності цілісного духовного організму нашого суспільства. Адже цілком зрозуміло, що окрема людина є повноцінним учасником соціального процесу лише тоді, коли вона відчуває себе часткою специфічної спільності з певними властивостями, що включається в людство певним чином саме завдяки цим

властивостям. Сучасна українська соціологія, як і вся гуманітарна наука, ще не знає досить докладно, які ці властивості і як їх вивчати. Надто складним є об'єкт дослідження.

Але це не означає, що таким питанням не займалася світова наука. Достатньо нагадати З.Фрейда і К.Г.Юнга, які перші почали розробляти проблеми несвідомого і підсвідомого в психіці, запропонували вивчати її структуру: якщо Фрейд це робив тільки на матеріалі особистості, Юнг вийшов за ці межі і відкрив існування "колективного підсвідомого", яке пропонував досліджувати за допомогою і в межах світової міфології. Такий підхід вже частково освоєний культурологічною думкою, однак він спрямований скоріше на пошук спільного, а не окремого в різних культурах. Інших засобів дослідження соціального "несвідомого" гуманітарна наука ще не запропонувала.

На наш погляд, однією з важливих причин недостатнього володіння гуманітарними науками уявленнями про суспільство як складну і невичерпну за своїми якостями цілісність, є відсутність моделей, які б відображали головні риси цієї цілісності. На початку ХХ століття в багатьох природничих науках рівень їх розвитку досяг такої межі, коли складність об'єктів дослідження почала перевершувати відомі можливості їх пізнання. Тому вони повинні були вдатися до утворення інтерпретуючих моделей цих об'єктів: модель атома, планетарна модель, біомеханічна модель людини і т.ін. Саме завдяки моделям як засобам вивчення життєвих реалій відбувся прогрес в природничих науках. В гуманітарних науках й досі, наприкінці ХХ століття, бракує таких засобів дослідження.

В дисертації запропоновано засіб, за допомогою якого можна поглибити роботу по вивченню соціуму як цілісності, а також таких

його структурних компонентів, як регіони, етноси, соціальні групи, що є водночас об'єктами і суб'єктами "колективного підсвідомого", тимчасово неусвідомленого і цілком усвідомлених властивостей, традицій, історико-культурних нашарувань тощо. Сукупність неусвідомлених сучасною соціологічною наукою чинників соціальної динаміки суспільства набула в дисертації статусу поняття "соціетальна психіка". Саме цей феномен відображається в менталітеті того чи іншого соціуму.

Актуальність дослідження соціетальної психіки зростає разом з поглибленням кризових станів у житті суспільства. На наш погляд, саме глобальна суспільна криза відключає традиційні інституціональні регулятори життя соціуму і актуалізує глибинні історико-культурні, у тому числі соціально-психологічні, механізми соціальної динаміки. Без пізнання соціологічною наукою основних закономірностей функціонування цієї недостатньо усвідомленої соціальної реальності буде наростати і криза в самій науці. Адже соціологія сьогодні не здатна повною мірою реконструювати і адекватно тлумачити цілий ряд проявів соціального процесу, валідно інтерпретувати результати емпіричних соціологічних досліджень, які здебільшого лише констатують поточні події. Великою мірою такий стан в науці є наслідком відсутності концепцій, які б розглядали соціальний процес з боку глобальної сутності і певної цілісності соціуму.

Концепція соціетальної психіки у вигляді структурної моделі деякою мірою здатна виправити таке становище в соціологічній науці за рахунок подальшої розробки питань, які тут ставляться. З одного боку, ця концепція дає певний інструментарій, технологію вивчення глибинних соціально-психологічних і духовних параметрів соціуму, а з

іншого, вона є спробою первинної проєкції закладеного історією і культурою "характеру" даного соціуму на ті процеси, що в ньому відбуваються.

В ході осягання людським розумом фактів втручання в життя людей чогось об'єктивно існуючого, але непередметного, ненаочного і тому незрозумілого, з'являлися такі поняття, як "божественне", "космічне", "самодетерміноване", "структуроване зсередини", "нелогічне", "ірраціональне", "метакультурне", "тонкоматеріальне", "ментальне" та інші, що символізували так зване четверте вимірювання світу. Соціетальна психіка - своєрідний кістяк цього четвертого вимірювання, проєкція якого утворює менталітет і взагалі суспільну психологію і суспільну свідомість соціуму. Якісне наповнення цього кістяка дає змогу більш чіткіше відрізнити один соціум від іншого і в кінцевому підсумку виконувати роль об'єктивного закону розвитку будь-якого соціуму. А натяк на принципову непізнанність цього закону, який міститься у поняттях, ототожнюючих глобальну об'єктивність і "божественність", значно пом'якшується завдяки реальній науковій можливості дешифрування феномена соціетальної психіки.

Будь-який соціум, який має свою історію в межах єдиного культурного і територіального простору (людство, суспільство, регіон, етнос, нація, соціальна організація) може характеризуватися рядом параметрів, серед яких найменше досліджено саме параметр соціетальної психіки. Такі складові соціуму, як його культура, економіка, політика, соціальна структура і т.п., давно вже є компонентами наукового знання про суспільство. Проте психокультура, з якої бере початок вся соціальна надбудова, ще не знайшла свого місця в системі соціологічного знання. Тому основною

науковою проблемою дисертації є окреслення параметрів, обсягу, структури і змісту феномена соціальної психіки як об'єктивного регулятора соціального процесу.

Основною метою дисертаційного дослідження є обґрунтування концепції соціальної психіки як структурної моделі історико-культурного комплексу соціальних установок та форм світосприймання і поведінки, що виконує неусвідомлено-регулятивну функцію в житті соціуму. Ця модель являє собою певний "замінник" об'єкта дослідження, що відображає в прийнятному вигляді найбільш важливі для дослідника параметри й механізми функціонування соціальної психіки. Необхідність викладання матеріалу у формі моделей виникла ще й тому, що об'єкт дослідження недосяжний в плані безпосередніх контактів, і його кількісні вимірювання утруднені; крім того, феномен соціальної психіки багатопараметричний і такий складний, що важко піддається цілісному неструктурованому осмисленню.

Для реалізації цієї мети потрібно вирішити такі задачі:

- за допомогою короткого історичного екскурсу в наукову думку навести аргументи на користь існування глибинних, "підсвідомих" регулятивних чинників соціальної динаміки, незнання яких спричиняє навколо них всілякі міфи та вірування;
- проаналізувати ті наукові підстави, які дозволяють сьогодні ставити майже містичний феномен реальності предметом ґрунтовного соціологічного аналізу;
- сконструювати структурно-динамічну модель соціальної психіки як одну із технологій, інтерпретативних схем вивчення "характеру" соціуму, котрий має історію формування власної культурно-територіальної цілісності;

- виділити і дати характеристику всім компонентам отриманої моделі: соціетальним властивостям, станам і процесам;
- показати, що може дати обґрунтоване наповнення такої моделі для соціологічної науки і практики соціального будівництва.

Методологічною основою дослідження є фундаментальні принципи філософії про матеріальну єдність світу, діалектику об'єктивного і суб'єктивного, історичного і логічного методів пізнання і т.ін.; дані природничої і гуманітарної світової науки, в тому числі марксистська концепція опредметнення і розпредметнення; системний підхід і системні принципи. Щодо цілого світу соціологічних шкіл і концепцій творчо осмислено і використано функціональні теорії (Е.Дюркгейм, Т.Парсонс, Р.Мертон, П.Сорокін), теорії конфлікту (К.Маркс, Г.Зіммель, Р.Дарендорф, Л.Козер), символічний інтеракціонізм (Дж.Мід, Г.Блумер, А.Страус, Н.Дензін, Т.Шибутані), політична соціологія (А.де Токвіль; О.Конт), психосоціологія (В.Парето), культурна антропологія (В.Вундт, Д.Леві-Брюль, К.Леві-Строс, Г.Шпет) та ін. У галузі психологічних розробок методологічними засадами для даної концепції є праці К.Г.Юнга і Д.М.Узнадзе.

Грунтовні теоретичні засади дозволили обрати як новий предмет дослідження, так і нестандартний методологічний засіб його аналізу.

Головним методологічним принципом є розуміння соціетальної психіки як складної відкритої системи, сукупність елементів якої взаємодіє з метою збереження даного соціуму як цілості. Елементами соціетальної психіки є більш-менш стійкі історико-культурні комплекси соціальних і психологічних властивостей, які діють на соціум в ролі соціальних установок. При цьому як соціум, так і

інший суб'єкт активності (група, етнос, особистість) є водночас об'єктами загального надіндивідуального психічного (так, наприклад, індивід, який народжується, стає об'єктом соціетального психічного).

На основі вищезазначеної методологічної посилки, спираючись на перелічені соціологічні і психологічні теорії, використовуючи емпіричні і теоретичні дані, були обгрунтовані такі **результати**:

- окреслені основні параметри, обсяг, структура і зміст феномена соціетальної психіки як об'єктивного регулятора соціального процесу;
- сформульовано систему ідей, понять, гіпотез; тобто концепцію, за допомогою якої реалізується мета роботи; показано наукову наступність основних концептуальних засад концепції і зроблено крок для заповнення відсутньої ланки знань про можливість реконструювання психосоціального портрета (або інтегрального типу) соціуму;
- отримані докази правомірності постановки питання про соціетальне психічне у соціумі як його інтегральну психосоціальну властивість, незалежну від особливостей і примх окремих його представників, але як таку, що надає можливості індивідам в цьому соціумі брати в готовому вигляді те, що їм потрібно для реалізації потреб;
- сконструйовано модель, яка дозволяє досліджувати найбільш важливі параметри і механізми, що породжують специфічну психокультуру соціуму, його інтегральний соціотип;
- проаналізовано компоненти такої моделі, а саме: психосоціетальні властивості, стани і адаптивні процеси.

На основі одержаних результатів можна сформулювати ряд концептуальних положень і гіпотез, яким притаманна певна пізнавальна цінність з елементами **НОВИЗНИ**:

- соціетальна психіка є своєрідна психокультура, втілена в речовину (предмети культури і побуту, архітектуру, музику, літературу, живопис, ритуали, традиції і т.ін.), енергію (ритми соціуму, які знаходять відображення в поведінці, міміці і жестах людей, швидкості реакцій, знов-таки в музиці, архітектурі і в інших "прихованих" змінних, які містять у собі різноманітні характеристики соціальної і індивідуальної активності) і інформацію (основним механізмом тут виступає людська взаємодія в широкому розумінні: саме поміж людей, які спілкуються і взаємодіють через посередництво всіляких можливих засобів, зберігається потрібна їм інформація як носій соціетальної психіки);
- "первісна" заснова тієї чи іншої психокультури створюється в сукупності взаємовпливу основних базових потреб даного соціуму і діяльності по їх задоволенню. В результаті формується система соціальних установок, яка є ядром соціетальної психіки;
- в запропонованій концепції використовується "принцип антропності соціуму", тобто принцип ізоморфізму структурної і функціональної подоби особистості і соціуму; цей принцип застосовував ще Платон у своїй концепції Людини великої (соціального Логосу) «і Людини маленької (особистості), його мав на увазі О.Конт, коли тлумачив суспільство як видатну особистість. Саме тому багато відомих і досліджених типологічних характеристик особистості є не що інше, як існуючі в транскультурному просторі установки на ті чи інші форми і напрями поведінкових реакцій і адаптивних процесів у соціумі (властивості соціетальної психіки реконструйовані нами саме за такими типологічними установками);
- феномен соціетальної психіки можна аналізувати за допомогою і на

основі розробленої в дисертації інтерпретаційної моделі, яка включає технологію аналізу властивостей, станів і процесів соціетальної психіки;

- шість пар соціетальних властивостей утворюють найбільш стійкий характерологічний кістяк менталітету соціуму: 1) екстраверсія - інтроверсія; 2) раціональність - ірраціональність; 3) прагматичність - емоційність; 4) сенсорність - інтуїтивність; 5) екстернальність - інтернальність; 6) інтенціональність - ексекутивність;

- соціум відтворює і трансформує себе у нескінченній послідовній зміні трьох соціетальних станів: 1 - конвенційного; 2 - коригуючого; 3 - хаотичного. В залежності від того, чи спроможний соціум до самопізнання і саморегуляції власних станів, у ньому формується певна кількість дистресових архетипів, тобто гальмуючих для розвитку соціуму історико-культурних утворень;

- в кожному соціумі існують притаманні тільки йому соціальні структури та форми їх трансформацій, в яких з певною мірою опосередкування відображаються домінуючі в даному соціумі форми адаптивної поведінки великих груп людей. Аналіз можливих соціетальних форм такої поведінки дав підставу для виділення наступних п'яти типів адаптивних процесів: ідентифікації, індивідуалізації, інвестиції, маргіналізації та девіації;

- соціетальна психіка представлена в дослідженні як відкрита система, в котрій всі перелічені структурні компоненти взаємопов'язані і взаємозалежні, незважаючи на те, що всім їм різною мірою притаманна властивість швидко змінюватись і реагувати на соціальну ситуацію;

- елементи структурно-функціональної моделі соціетальної психіки можуть бути використані як шкали в теоретичних і емпіричних

соціологічних дослідженнях для оцінки соціальної інформації, яку дослідник збиратиме в процесі опитування, спостереження чи аналізу документів, а також орієнтирів у процесі пошуку культурологічних ідентифікацій соціуму.

За допомогою структурно-функціональної моделі соціетальної психіки можна прогнозувати як стиль трансформації соціальних структур, так і культурні та політико-економічні кроки даного соціуму.

Теоретична та практична значущість дослідження. Теоретичні положення і висновки дисертаційного дослідження спрямовані на розширення меж наукової парадигми в гуманітарних дисциплінах, зокрема, в соціології. В сучасній соціології функціонують кілька неузгоджених поміж собою уявлень про те, що являє собою феномен менталітету, феномен характеру суспільства, аналіз яких допоміг би сконструювати наукове визначення феномена "МИ", імпліцитно присутнього практично в усіх структурах, які вивчаються соціологією. Дана концепція спроможна бути технологією дослідження феномена "МИ".

Результати дослідження можна розглядати як учбовий матеріал при вивченні нормативних курсів і спецкурсів з соціології і психології, при викладанні спецкурсів з філософських і соціальних проблем гуманітарних наук.

Пропонована концепція здатна бути теоретичною і методологічною засадою в процесі формулювання соціологічних гіпотез щодо вивчення закономірностей і складових соціального процесу (громадська думка, масова свідомість і т.ін.).

Теоретична парадигма дисертації може бути застосована як інструмент кроскультурних соціологічних досліджень. Саме в процесі

порівняльних досліджень різних соціумів ця модель з великої наукової гіпотези може перетворитися на технологію вивчення інтегральних соціотипів різних соціумів і, як наслідок - на технологію пошуку їх взаємодоповнювальних союзів і мирного співіснування (міжнародний аспект).

Результати досліджень по даній моделі стануть при нагоді управлінським структурам для корекції соціально-політичної, реформаторської діяльності.

Апробація роботи. Матеріали дисертаційного дослідження знайшли відображення в авторських працях, виступах на конференціях і методологічних семінарах Інституту соціології НАН України, а також в конкретно-соціологічних і соціально-психологічних дослідженнях за участю автора.

Структура дисертації. Мета і основні задачі дисертаційного дослідження визначили логіку і структуру роботи. Вона складається з вступу, чотирьох глав і заключення.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У Вступі наведено загальні характеристики дослідження, які дозволяють йому претендувати на статус дисертаційного.

В першій главі - "Теоретичні і методологічні передумови вивчення проблеми" - зроблено короткий екскурс в змістовну історію питання колективного несвідомого, проблеми регуляції соціальних процесів нез'ясованими механізмами і чинниками. В історії науки вони мали такі терміни: "соціальна характерологія" (Г.Г.Шпет), "духовний комунітет" (В.Вундт), "народний дух" (К.Ріттер, В.Гумбольдт), "тотальний людський феномен" (Е.Дюркгейм, К.Леві-Строс, М.Фуко), "психічний склад" (Б.Ф.Поршнев, А.І.Горячева,

М.Г.Макаров), "ідея", "центральний зміст", "родові властивості" (Л.Петражицький, П.Сорокін) і т. ін. В цій главі соціологічне знання, збагачене новими засобами інтерпретації реальності (маємо на увазі збагачення наукової парадигми, про яке коротко сказано вище), наділяється новою функцією - психоаналітичною. Тут описується саме концепція соціетальної психіки і основні механізми її формування.

На відміну від дитинства індивідуального життя людини, де воно набагато коротше зрілого віку, соціум має дуже тривале історичне дитинство, якому він і зобов'язаний притаманними йому властивостями суб'єкта. Так, соціум виступає не тільки в ролі об'єкта чиеїсь активності, а й виконує функції суб'єкта, що в масовій свідомості народу набуло "божественної" інтерпретації, а в філософії утвердилось як "світовий розум" чи "світова воля". Через специфічний код соціум передає індивіду систему понять, значень, форм, класифікацій, установок, зразків поведінки і т.і. Але кожний індивід, група чи будь-яка інша соціальна структура трансформує цей код в собі заново. Відбувається начебто обмін психологічними цінностями поміж різними суб'єктами соціального процесу - соціумом, індивідом, соціальними групами та організаціями. Але якщо про індивіда, соціальні організації та соціальні структури в цілому гуманітарні науки досить обізнані, то соціум залишився майже поза увагою соціологічної думки. Ще й досі сфера психокультури залишається "підсвідомою" в порівнянні, наприклад, з громадською думкою чи суспільною свідомістю (які, до речі, не можна до кінця зрозуміти без вивчення цього "підсвідомого").

Після інтуїції давньогрецьких філософів (Платона, зокрема) до ідей про існування неусвідомлених чинників поведінки людини в

суспільстві повернулися лише в період роботи німецьких філософів-ідеалістів і романтиків (І.Канта, Ф.Шеллінга, Г.-В.Лейбніца, І.Г.Герхарда та ін). В ХІХ ст. ідея про неусвідомлене розвивалась переважно адептами так званого волюнтаризму (А.Шопенгауер, Ф.Ніцше, Р.Вагнер) та ірраціоналізму (Е.Гартман, А.Бергсон). Серед соціологів також були спроби з"ясувати соцієтально-таємниче (М.Вебер, Ж.Лакан, А.Лоренцер, В.Парето, П.Сорокін та ін.).

Серйозне наукове обгрунтування спогляданню різноманітних парадоксальних фактів зі сфери несвідомого дали З.Фрейд, К.Г.Юнг, Д.М.Узнадзе та їх послідовники. Вони не лише легітимізували поняття "несвідоме", але й возз"єднали його зі своєю протилежністю (свідомістю) в єдине природне ціле, яке складає природу психічного як такого. Їх синергетичний і водночас конфліктний потенціал є феноменологічною основою проявлення несвідомого як регулятивного механізму індивідуальної і соціальної динаміки.

Завдання побудови моделі соцієтальної психіки як інструмента пізнання соціального процесу важко віднести до прерогативи певної гуманітарної науки. Традиційно вважалось, що феномени суспільної психології та суспільної свідомості (базовою основою і водночас компонентом яких і є соцієтальна психіка) повинні вивчатися історичним матеріалізмом та соціальною психологією. Емпірична соціологія, яка в свій час частково відмежувалась від загальносоціологічної теорії і від цього збіднила свій загальнотеоретичний потенціал, по суті підмінила дослідження соціологічних аспектів суспільної психології та суспільної свідомості аналізом громадської думки. Між тим, стан і властивості суспільної психології і суспільної свідомості (соціологічний зміст якої ширший за психологічний зміст свідомості і включає

неусвідомлювані соціальні феномени) безпосередньо впливають на громадську думку і соціальний процес в цілому. Крім того, соціетальна психіка разом з економікою, політикою, культурою, соціальною структурою, масовою свідомістю і т.ін. може вважатися однією з взаємопов'язаних підсистем соціуму і в цьому аспекті також вимагає уваги соціологічної думки.

В соціології вже були спроби в цьому напрямі. Наприклад, дослідження такого важливого в теорії суспільства поняття, як "колективні уявлення" (Г.Зіммель, М.Вебер, Е.Дюркгейм, Л.Леві-Брюль, З.Фрейд, Ж.Фламан, С.Московичі та ін.). Було з'ясовано, що колективні уявлення однорідні, передаються з покоління в покоління невідомим механізмом і поділяються всіма членами даного суспільства так само, як поділяється ними мова (Дюркгейм), що неможливо пояснити соціальний факт, виходячи з психології окремих індивідів, як неможливо пояснити сукупність ідей і вірувань, ґрунтуючись на індивідуальній свідомості (Л.Леві-Брюль); що деякі види психічних захворювань пов'язані саме з колективними уявленнями (З.Фрейд), і що вони, втягуючись у сферу щоденного буття, видозмінюють як свою структуру, так і деякі характеристики (Ж.Фламан, С.Московичі).

Але соціологія ще не дослідила структурний взаємозв'язок елементів соціального несвідомого, в якому колективні уявлення, хоч і не в повному обсязі, також присутні (значна їх частина вже опрацьована наукою). Соціологія ще не мала предметом свого аналізу структуру неусвідомлених установок соціуму на визначені історією і специфічні тільки для нього зразки і форми поведінки, норми соціальних реакцій і т.ін., тобто, по суті, психокультуру в соціальній статистиці і динаміці. Все це і є феномен соціетальної

психіки, запропонований як предмет соціологічної науки.

Відома формула С.Л.Рубінштейна "зовнішні причини діють через внутрішні умови", розроблена в межах теорії особистості, цілком застосовна і до соціуму. Соціетальна психіка виступає тут опосередковною ланкою в процесі взаємодії даного суспільства з загальнолюдським світом.

Соціетальна психіка неминуче впливає як на структурну організацію соціуму, так і на механізми, залучені до її реалізації. Більше того, соціетальна психіка, що являє собою структуровану смислову установку соціуму, визначає загальну спрямованість і динаміку даного суспільства, а також блокує проявлення соціальних механізмів, які їй не відповідають, здобуваючи з минулого досвіду релевантні їй зразки і стереотипи поведінки.

Людина знаходить в суспільстві не просто зовнішні умови для своєї життєдіяльності, а самі ці умови несуть в собі засоби дії, предметні і соціальні норми. Соціум має притаманний тільки йому світ ненаочних об'єктивованих значень, в яких містяться готові формули, що передають з покоління в покоління зразки поведінки і норми реакцій. Пізнаваність цих формул принципово можлива, і тому несвідоме не відокремлено від свідомого нездоланною стіною: процеси, що в ньому розпочинаються, часто мають своє продовження в свідомості і навпаки (Л.С.Виготський), тобто існує живий динамічний зв'язок між соціетальною психікою як неусвідомленою установкою і усвідомленою культурою соціуму в цілому.

Постановка проблеми в такому ключі стала можливою у зв'язку з розширенням меж наукової парадигми взагалі і гуманітарної, зокрема. Цьому сприяли відкриття як в галузі природничих, так і

гуманітарних дисциплін. До перших можна віднести квантову теорію атомних процесів (теорію відносності А.Ейнштейна і нову теорію атома - Н.Бор, Л.Де-Бройль, В.Гейзенберг, Е.Шредінгер, В.Паулі, П.Дірак), які спростували всі базисні уявлення ньютонівської фізики: про існування абсолютних часу і простору, твердої матеріальної природи простору, суворо детермінованих систем пояснення і т.ін. Приголомшливим відкриттям теорії відносності з'явилось експериментальне підтвердження того, що матеріальні частки можуть створюватися з чистої енергії і знову перетворюватися в чисту енергію при зворотному процесі. Тобто, будь-які частки являють собою не що інше, як згущення безперервного поля, а вакуум потенційно містить всі форми часток світу. Нарешті, найбільш фантастичними інтерпретаціями квантової теорії стали гіпотези про множинність світів (Х.Еверет, Дж.А.Уілер, Н.Грехем) і про ключову роль психіки в квантовій реальності (Ю.Уігнер, Е.Уокер, Д.Сарфатті, Ч.Мьюзес).

Автори останньої гіпотези вважають, що розум чи свідомість реально впливають чи навіть створюють матерію. Відкриття в галузі теорії систем і теорії інформації (Д.Джінс, Г.Бейтсон, І.Пригожин, Р.Шелдрейк, А.Янг, Ф.Капра) дали нову можливість осмислення розуму і свідомості. Вони показали, що будь-який складний устрій (отже, і соціум), що утворює достатньо складні замкнені каузальні ланцюги з відповідними енергетичними зв'язками, володітиме ментальними характеристиками реагування на різниці, а також здатністю обробляти інформацію і забезпечувати відносно саморегулювання.

Не маючи можливості продовжувати тут список значущих для нового осмислення природи психіки відкриттів, скажемо лише, що світогляд сучасної фізики наближається до містичного світогляду, з

точки зору якого психіка має іншу (порівняно до традиційного розуміння) природу: вона не є безпосередньою функцією мозку, а являє собою нескінченну сукупність форм, процесів не тільки речовинного, а й енергетичного походження. Тобто, психіка по відношенню до індивіда і соціуму вічна і є фоном, умовою, засобом їх життєдіяльності (Ф.Капра). А мозок (як і все тіло людини) являє собою лише найдосконаліший зі всіх відомих устрій, який "ловить" і перетворює цю психічну енергію у відповідності до власних потреб і умов функціонування.

Відкриття природничих дисциплін, підтверджені відкриттями в галузі гуманітарних наук, зумовили нові можливості дослідження соціальної психіки. Послідовники К.Г.Юнга - С.Гроф, Т.Маккенна, Р.Уолш, Ф.Воон, К.Уілбер та ін. представники так званої трансперсональної психології - підтвердили ідеї існування транскультурних феноменів, тісно пов'язаних з історією власного народу і навіть всього людства. Блискучим передбаченням на цьому фоні є ідеї великих попередників теперішнього інтересу до трансперсональних і транскультурних явищ - В.І.Вернадського і П.Т.де Шардена. Адже саме їм належить першість у революційному повороті світоглядних орієнтирів. Положення про Всесвіт як складну систему, про те, що у Всесвіті існує спадковість, про закони і принципи відбору із безлічі віртуального (можливого) деяких припустимих станів, висунуті Вернадським, дозволили йому висловити гіпотезу про існування ноосфери, яку можна трактувати в нашому розумінні психічного як енергію соціальної психіки.

Багатьом дослідникам етнопроблем, починаючи з Гіппократа, Геродота, Ксенофонта, Цезаря, Таціта, Плінія, Локка, Руссо, Монтеск'є і закінчуючи В.Вундтом, Д.Леві-Брюлем, Г.Шпетом,

В.Гумбольдтом, Дж.Міллем, Е.Дюркгеймом, О.Контом, П.Сорокіним та ін. не давав спокою сумнів щодо правомірності дослідження психології суспільства як суми (нехай і складної, неоднозначної, якісно іншої, ніж сума чисел) психологій членів, що його складають.

Збагачена новими відкриттями наукова парадигма відкриває перед соціологією, яка досліджує закономірності життя соціуму, нові можливості і перспективи. Якщо відкриття Фрейда і Юнга сприяли лікуванню людей, то соціологія, спираючись на знання глибинних особливостей психокультури соціуму, зможе "лікувати" суспільство. Крім відомих інтерпретативних функцій соціології як науки, вона спроможна придбати ще одну - бути для суспільства своєрідним психоаналітиком, терапевтом, який лише своїми засобами лікує можливі і явні недуги соціуму. Психотерапевтичний, технологічний зміст соціологічного знання настільки ж необхідний, наскільки небезпечний його законодавчий чи апологетичний зміст.

Основні положення пропонованої теоретичної парадигми соціологічного знання полягають в наступному:

- 1) відмова від абсолютизації емпіричних методів дослідження; визнання науковим не тільки знання, яке можна верифікувати кількісним методом, спираючись на досвід емпіричних досліджень, але й такого, яке базується на якісному аналізі;
- 2) легалізація інтуїції і здорового глузду дослідника; визнання правомірності побудови інтерпретативних моделей соціального процесу на основі інтуїції;
- 3) націленість не так на загальний синтез знання, як на розширення горизонту через показ властивих знанню двоїстості і взаємовиключного характеру можливих інтерпретацій;

4) прийняття соціологічного знання як прагнення до розуміння і розширення принципово пізнаваного простору суспільної свідомості.

Відносно пропонованої концепції наукова новизна такої парадигми полягає:

1 - в нетрадиційному тлумаченні феномена соціальної психіки як суб'єкта, як позаперсональної транссистеми, що включає в себе інформаційні дані не тільки відображального, але й спадково-поновлюваного регулятивного характеру;

2 - в розвитку уявлень про соціальну психіку як історико-культурний "словник" соціуму, як продукт успадкування історії і культури, що включає вплив географічних (кліматичних, ландшафтних) умов життя людей, які населяли дану територію, і традиційні форми задоволення основних потреб в даних умовах;

3 - в конструюванні структурно-функціональної моделі соціальної психіки і її компонентів, які являють собою феноменологічне ціле суспільної свідомості і колективного несвідомого;

4 - в розробці теорії неусвідомлюваних механізмів формування соціальної психіки (соціальних установок і дистресових архетипів).

Як у природі, так і в суспільстві існує певна система законів, правил відбору, які виділяють реальне від можливого, тобто допомагають живій істоті (в тому числі соціуму) знаходити найбільш легке (реальне) в даній ситуації рішення. Але в об'єднанні людей, на відміну від природних істот, ці закони і принципи пов'язані з особливостями життя і діяльності такого цілого, яке має як опосередковуючу ланку між реальним і можливим розум, або соціальний інтелект. Саме розум окремого соціуму спроможний створювати такі принципи відбору форм життєдіяльності, які згодом

стають цілісною соціальною установкою, котра орієнтує соціальну динаміку в даному соціумі.

Цілі народи так само, як окремі індивіди, володіють притаманними саме їм відповідними духовними та психологічними (соціальними) орієнтирами або установками. Саме поняття "установка" відтворює обов'язкову специфічність властивостей кожного соціального орієнтиру. Соціум як ціле включає в себе форми, які містять інформацію про всі головні складові даного суспільства: географічні, побутові, культурні, історичні умови не тільки даного соціуму, але й сусіднього, про форми і емоційну забарвленість взаємин з сусідніми соціумами, принципи організації суспільного порядку та іншу інформацію, вік якої визначити досить важко, але принципово можливо. В інформацію про соціум як ціле входять також особливості мислення народу, специфіка його характеру, соціальної пам'яті, емоційної сфери, ставлення до пращурів, домінуючі потреби і засоби їх задоволення, тобто особливості когнітивних, емоційних та поведінкових реакцій соціуму.

Моментом "збірки" соціуму як цілого можна вважати прадавнє первинне об'єднання людей. В результаті такого об'єднання утворюються якісно нові властивості, які закріплюються і наслідуються; виникають психосоціальні форми взаємовідносин між людьми, племенами і суспільствами, які не артикулюються і не усвідомлюються, але активно регулюють організацію життя соціуму. Тобто, у вигляді готових форм, які передаються з покоління в покоління і не дають змоги розпастися зв'язку часів, формується соціетальна психіка соціуму. Ці форми поділяються на більш і менш стійки. Найбільш стійкими є властивості соціуму, про які йдеться у

другій главі.

Друга глава - "Властивості соціальної психіки" - присвячена виділенню та характеристиці основних властивостей соціальної психіки. Йдеться про домінуючі, а не виняткові тенденції, що представлені у вигляді бінарних опозицій. Поведінкові установки, психологічне відношення, духовний досвід або ведучі тенденції є саме тими умовами, крізь призму яких особистість засвоює соціальний досвід соціуму, з окремих компонентів якого, в свою чергу, складаються її індивідуальні особливості.

Властивість екстраверсії-інтроверсії відображає сформовану установку соціуму або на навколишній світ, світ інших соціумів (екстраверсія), або на явища власного світу, внутрішніх проблемах соціуму (інтроверсія).

Екстравертовані суспільства більш відкриті, менш традиційні, асимілюють в собі цілу множину провідних тенденцій світу, поведінкові зразки беруть з навколишнього оточення, прагнуть добре виглядати з усіх боків заради інших, а не для власного задоволення; засоби для вирішення внутрішніх проблем шукають шляхом активізації зовнішніх зв'язків; економіка таких країн переважно екстенсивна, а політика працює не стільки на внутрішні проблеми, скільки на власний імідж; "дух" народу в таких соціумах неспокійний, національний характер більш прямолінійний і схильний до ризику.

Інтровертовані соціуми більш закриті, народи самобутніші, орієнтовані на традицію; спроможні залишатися такими, як є, в різних обставинах; краще всього почувають себе вдома, на своїй території; в процесі впровадження реформ орієнтуються здебільшого на внутрішні тенденції розвитку, на внутрішні можливості; мету

свого розвитку ініціюють зсередини; відрізняються більшими здатностями щодо врахування власного досвіду і навчання власними засобами; часто канонізують свою культуру, до якої ставляться надто ревно, наслідком чого може бути відставання від історичної реальності; їм притаманний захист від надмірної (з погляду соціуму) зовнішньої інформації; народ в таких суспільствах спокійний, неагресивний, терплячий.

Бінарна опозиція "*раціональність* - *іраціональність*" характеризує соціум з точки зору його здатності до того чи іншого засобу сприймання навколишнього світу, проблем, явищ і процесів.

В *раціональних* соціумах домінує установка на детальне, точне, послідовне і завершене сприймання будь-яких явищ, процесів, проблем, ідей тощо. Як тільки будь-який предмет потрапляє в поле зору раціонального соціуму, він підлягає суворому поелементному аналізу. Просто ідеї чи проблеми в їх абстрактному цілісному виразі раціональний соціум не сприймає. Вони повинні бути розкриті, технологічно розщеплені, наділені чіткими характеристиками, забезпечені засобами реалізації тощо.

Іраціональні соціуми сприймають будь-що цілісно, гештальтом, нерозкладним єдиним образом. Таким соціумам легше повірити в ідею-гештальт, ніж раціональним. На відміну від раціональних (Німеччини, Англії, України та ін.) іраціональним соціумам (Росії, Японії тощо) важче пристосуватися до конкретних вимог епохи. Вони являють собою немов би "застиглу" форму, стоять ближче до міфологічного світосприймання. Але, якщо Японії, наприклад, разом з іраціональністю притаманна також прагматичність, яка "погашає" вади цілісного світосприймання, то Росія з її емоційністю важче пристосовується до практичних вимог

часу.

Інтегральний тип соціуму збагачується такими властивостями, як екстернальність - інтернальність. Вони відображують здатність соціуму до соціальної відповідальності.

Екстернальні соціуми у своїх невдачах і кризах звинувачують когось іншого, вони завжди перебувають в пошуках "ворогів". Більш конформні і залежать від інших культур і соціумів. Для них дуже важливими є будь-які авторитети, в тому числі іміджі, ідеологеми і міфологеми. Екстернальні соціуми не відрізняються яскравою толерантністю в міжнародних відносинах, а також в міжособових конфліктах. Бажання звільнитися від власної відповідальності обертається потребою в директивних формах правління.

Інтернальні соціуми можна назвати сильними. Домінуюча інтернальна установка - це своєрідна сила етосу, його глибинної структури, яка є негласним регулятором суспільного життя. Інтернальні соціуми відрізняються більшою активністю, послідовністю, відповідальністю. У складних обставинах вони шукають не "ворогів", а об'єктивні чинники, в тому числі історичну логіку фактів і процесів. Таким соціумам притаманні висока задоволеність життям і працею, що пов'язане з розвинутим почуттям активної суб'єктивності (немає звичок перекладати своє на чужу голову, звинувачувати когось в тому, що залежить тільки від тебе). Такі соціуми самодостатні і неконформні. Там домінують емоційна стабільність і рішучість, високий самоконтроль.

В тексті даються приклади з історії і сучасності різних соціумів і коротка характеристика по цих параметрах України та Росії.

В такому ж аспекті у другій главі розглядаються ще три пари

соцієтальних властивостей: прагматичність-емоційність; сенсорність-інтуїтивність; інтенціональність - екзекутивність. Певний набір властивостей дає змогу побачити інтегральний тип того чи іншого соціуму. Не дивно, що кожний соціум має також "свій" тип людини, який яскравіше проявляється в інших соціумах, ніж у власному.

Третя глава - "Стани соцієтальної психіки" - присвячена аналізу динамічної складової соцієтальної психіки. Динаміка соцієтальних структур соціуму, культури, політики, економіки залежить від характеру протікання та зміни основних соцієтальних станів: конвенційного стану (або "ТАК" чи "так треба"), коригуючого (або "НІ", "треба не так") і хаотичного (або "ІНШЕ", "так не треба").

Соцієтальний стан - це передусім функціональна характеристика соціуму, в якій виявляються ті глибинні властивості соціуму, завдяки яким йому притаманні ті чи інші суттєві форми існування (наприклад, його готовність чи неготовність до лабільних і розумних трансформацій тощо). Особливості станів виявляють фундаментальні засади соціуму, які включають базову мораль, пануючу систему цінностей, домінуючі поведінкові установки різних соцієтальних груп, норми соцієтальних реакцій (тобто реакцій, котрі не викликають крайніх полюсів людського почуття - здивування, ганьби чи захоплення) тощо.

Конвенційний стан "ТАК" - це період панування певної системи конвенційних правил, законів, норм і форм життя, які підтримують суспільний порядок і спокій (публіцистична назва - "застій"). В такі періоди суспільство закріплює соцієтальні інститути з їх стабілізуючими функціями. Навіть все незрозуміле з погляду

здорового глузду, але необхідне з точки зору збереження загального напрямку державного будівництва, закріплюється через посередництво договору, конвенції (конституції, кодексу тощо). Тут же функціонують і неписані, але обов'язкові, норми, які порушувати просто "незручно". Іншими словами, конвенційний стан соціуму - це його рівноважний стан як системи. Але будь-яка складна система має хвильовий характер розвитку, який стимулюється коригуючим станом. Різні соціуми неоднаково реагують на цей стан.

Жорсткі конвенційні режими можуть бути більш-менш безпечними у двох випадках: 1 - коли суспільство перебуває на стадії міфологічного мислення і світосприймання чи недалеко від такого; владним структурам в такому суспільстві легко утворювати міфологеми й ідеологеми, легко підтримувати міфомислення й запрограмовані в такому ролі, статuti, норми; 2 - коли суспільство знаходиться на найвищому рівні розвитку соціального інтелекту, який здатен на засадах повністю пізнаного й освоєного світу однозначно визначити необхідні і достатні функції людини і держави. Але такий випадок й досі залишається постплатонівською утопією.

В конвенційному стані суспільство немов би замикається в єдиній моделі буття, яка обмежена досить певними функціональними і трансцендентними імперативами. Така межа пригнічує природні потенції соціуму, не дає розумним чином відреагувати на витоки свого саморозвитку; тобто на визрівання в своїх надрах *коригуючого соціетального стану* "НІ".

Феномен певної неузгодженості внутрішніх структур соціуму - явище нормальне, і саме така установка на визрівання коригуючих симптомів повинна панувати в житті суспільства. Вміння уловлювати

стан "НІ" і, прислухаючись, розумно реагувати на нього характеризує здоровий соціум. Коригуючий стан виявляє себе в появі певної кількості випадків "заборонених" форм поведінки серед населення соціуму.

Засновані на традиціях ("священні") суспільства з почуттям великого болю ставляться до необхідності корекції соціальних структур. Так само жорсткий опір соціальному коригуванню демонструють вкрай тоталітарні режими, що значно підвищує їх енергопотребуючу функцію і тим самим знижує ефективність соціальних інститутів. Соціальні структури повинні бути не тільки готовими до появи коригуючих потреб стану "НІ", а й ефективно на них реагувати, тобто визначатися гнучкістю і лабільністю перебудовних конструкцій. В іншому варіанті жорстка сила соціальних структур і інститутів обертається слабкістю і падінням ефективності, а інституційно закріплені норми і зразки поведінки переростають в "перетворену форму", яка вже не в змозі виконувати покладену на неї реальну соціальну роль. В суспільстві починають проявлятися аномія (тобто "безнормність" за Е.Дюркгеймом), апатія, соціальна пасивність, відчуженість та інші ознаки соціального нездоров'я.

Проте гнучкість соціальних структур не означає відсутності в соціумі того необхідного для нього каркасу, завдяки якому він існує як цілісність. *Лише за умови ствердження незаперечних цінностей даного соціуму можна сміливо коригувати його конвенційний стан.* Адже будь-який максималізм ігнорує повноту цілісного досвіду соціуму, специфіку його власних можливостей, в тому числі потенційно закладених в історико-культурній природі соціуму небезпечностей. Однією з таких небезпечностей є втягування

соціуму в тривалий стан хаосу.

Хаотичний стан, з одного боку, немовби підводить підсумок відносин між конвенціональним і коригуючим станами соціуму, і в цій ролі він необхідний, а, з іншого боку, він може перерости в кризовий стан суспільства з усіма наслідками, найнебезпечнішими з яких є руйнування соціальних структур, інститутів і навіть частини етосу як історико-культурного набуtku даного соціуму. Можна виділити два рівні розвитку таких кризових станів: 1 - соціального інфантилізму, який супроводжується апатією, аномією, песимізмом, сприйманням світу як останнього сьогodenня, безструктурністю і беззаконністю ("бенкет під час чуми"). З таким соціумом можна робити все, але він і сам прагне до свого кінця ("надломи" цивілізацій, за А.Дж.Тойнбі, які часто ведуть їх до загибелі); 2 - рівень зрілості, коли спрацьовує так званий "інстинкт смерті", і соціум стрімко виправляє власні помилки, гальмує потужний потенціал хаосу, виходить на шлях "здорового глузду" з метою самозбереження. В такі історичні моменти закріплюється і формується в деяких деталях соціетальна психіка, за допомогою якої соціум в змозі ідентифікувати себе з самим собою.

Але не завжди в історії відбувається так, що подібні кризові події соціум переосмислює, робить певні висновки і надалі користується ними. Часто досвід залишається в надрах історії даного суспільства непереосмисленим, і за наступної ситуації, схожої з минулою, він потрапляє в "нову" історію даного соціуму з старими своїми помилковими формами. І все, що колись вже було, повторюється наче вперше. Механізми формування цих "дистресових архетипів", як і їх різновиди, теж проаналізовані в даній главі.

Описані соціетальні стани і їх динаміка перебувають в певній залежності від інших структурних компонентів соціетальної психіки - властивостей і процесів.

Четверта глава - "Процеси соціетальної психіки" - присвячена аналізу адаптивних соціетальних процесів. Адже будь-яка суспільна динаміка, соціальний процес в цілому потребує людей, які б "робили" цей процес з задоволенням чи, принаймні, з цікавістю. Ми не говоримо тут про об'єктивну необхідність тому, що незважаючи на комплекс об'єктивних чинників ситуації пошуку, доросла людина як творча, мисляча і "мотивована зсередини" істота користується в процесі вибору суб'єктивними потребами і інтересами. І саме з мотиваційного джерела ми видобуваємо ті п'ять різновидів, типів адаптивної поведінки, які, завдяки своїй розповсюдженості у соціумі, можуть претендувати на звання "соціетального процесу".

В залежності від того, які властивості притаманні даному соціуму і в якому стані він перебуває, розподіляються людські вибори (маємо на увазі вибір, який зрештою визначає розподіл соціальних структур і інститутів). У свою чергу, кількісна і якісна характеристики адаптивних процесів впливають на трансформацію соціетальних станів і властивостей. В дисертації виділяється п'ять таких процесів:

- ідентифікація (проста і складна) - найбільш поширений в суспільстві процес виживання ("Я" - разом з більшістю; тип поведінки - поступливо-компромісний);
- індивідуалізація - форма виявлення зрілого "Я" людини, її "самості" ("Я" сам по собі; тип поведінки - відгородження від інших);
- інвестиція - форма найбільш корисного для суспільства способу

вирішення проблеми вибору; шлях вкладення особистісного потенціалу в реалізацію соціокультурних, найбільш притаманних даному соціуму програм ("Я" з тими, в кого є "здоровий глузд"; тип поведінки - колаборативний);

- маргіналізація - спосіб протистояти тотальній ідентифікації ("Я" з тими, хто проти більшості; тип поведінки - негативістський);

- девіація - результат деструктивного виходу із внутрішнього конфлікту людини, який переростає в агресивно-руйнівну поведінку ("Я" проти всіх; тип поведінки - руйнівний).

Процеси адаптації - це в кінцевому значенні типи соціальної поведінки, за допомогою якої людина не стільки присвоює собі бажану цінність (це відбувається у всіх типах адаптивної поведінки), скільки конструює свою життєву реальність, свій життєвий світ, той загальний між людиною і соціумом простір сенсу, втрата якого ініціює життєву кризу й актуальну потребу в будь-якому возз'єднанні з соціумом.

В суспільстві утворюється певна передумова до тих чи інших типів адаптивної поведінки. Вибір засобів захисту відбувається на засадах і в межах тієї регулятивної системи соціуму, яка вже склалася. Тобто, якісна і кількісна характеристики адаптивних процесів можуть розповісти про домінуючі форми взаємовідносин двох суб'єктів - людини і соціуму.

В тексті розкриваються деякі гіпотези відносно того, як це відбувається в Україні, але для того, щоб можна було робити остаточні висновки, треба провести чималу кількість емпіричних, в тому числі кроскокультурних досліджень.

Оскільки наукова проблема, що розглядається в дисертації, має комплексний характер, досліджувати її необхідно комплексним

етодом. Він повинен включати в себе всі три рівні соціологічного явлення феномена, що вивчається: 1) соціально - психологічний омплекс адаптованих методик для вивчення переважних установок і орм людської поведінки; комплекс методик для вивчення діючої системи цінностей і норм тощо); 2) інституціональний (вивчення аємовідносин між соціальними інститутами, форм і якості їх ансформацій тощо); 3) соціетальний (аналіз результатів льтурологічних, історичних, археологічних досліджень соціуму; шифрування символів і знаків в живописі, архітектурі; контент аналіз асичної літератури, публіцистичних творів, газет і журналів з них питань побутової, виробничої, споживчої культури даного спілства і т.ін.).

Заключення дисертації містить теоретичну конструкцію аємодії усіх компонентів соціетальної психіки як системи. ементи соціетальної психіки взаємозалежні, і лише у взаємодії ни спроможні досягнути мети, яка стоїть перед даним соціумом.

Головний зміст дисертації викладено в наступних публікаціях:

Монографії:

Донченко Е.А. Социетальная психика. - К., 1994. Рукопис понований в УкрІНТЕІ № 2205 - УК 92, 8. 1У. 94.

87с.

Донченко Е.А. Потребление и развитие личности. - К.: укова думка, 1982, 112с.

Донченко Е.А., Сохань Л.В., Тихонович В.А. Формирование зумных потребностей личности. - К.: Политиздат Украины, 1984. - 21-38; 152-214.

4. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. - К.: Политиздат Украины, 1987. - С.1-42; 115-155.

5. Донченко Е.А., Титаренко Т.М. Личность: конфликт, гармония. Изд. 2-е, доп. - К.: Политиздат Украины, 1989. - С. 1-58; 133-172.

Розділи в колективних монографіях:

6. Социально - психологические факторы формирования потребительной деятельности // Образ жизни личности. - К., Наукова думка, 1980. - С.90-111.

7. Индивидуальный стиль жизни как социально-психологическая проблема // Стиль жизни личности. - К., Наукова думка, 1982. С.75 - 95.

8. Жизненная драма как социально - психологическое явление // Жизнь как творчество. - К.: Наукова думка, 1985. - С.229-256.

9. Внутреннее психологическое противоречие как регулятор жизни личности // Жизненный путь личности. - К.: Наукова думка, 1987. - С.148-171.

10. Культура жизни личности как предмет исследования // Культура жизни личности. - К.: Наукова думка, 1988. - С.18-36 (в співавт. з Сохань Л.В., Соболсвою Н.І.).

11. Духовное богатство как основа культуры жизни // Культура жизни личности. - К.: Наукова думка, 1988. - С.89-103 (в співавт. з Шкляром Л. _.).

12. Формирование культуры внутренней жизни // НТП и творческий потенциал человека. - К.: Наукова думка, 1988. - С.148-166, 252-284.

13. Общественная активность молодежи: иллюзии и действительность // Социальный облик молодежи. - К.: Наукова

думка, 1990. - С.93-108.

14. Самоорганизация жизни молодого поколения // Разумная организация жизни личности. - К.: Наукова думка, 1991. - С. 134169.

15. Личностная природа социального противоречия // Закон единства противоположностей. - К.: Наукова думка, 1991. - С.323353.

16. Психосоциальные проблемы саморазрушающего поведения молодежи // Молодежь Украины: ожидания, ориентации, поведение. К.: Наукова думка, 1993. - С. 89-107.

Статті:

17. Деятельность как основа формирования потребностей // Вопросы научного коммунизма. - К.: Вища школа, 1977. - №35. 12с.

18. Социально-психологические факторы потребительного поведения // Проблемы философии. - К.: Вища школа, 1978. - №44. 15с.

19. Моделі і типи споживання // Філософська думка, 1978. - №5. 12с.

20. Світогляд. Потреби. Діяльність. - К.: Знання, 1981. 24с.
(в співавт. з Соболевою Н.І.).

21. Проблема равенства мужчины и женщины в детской литературе // Доклад в ЮНЕСКО. - Париж, 1982 (англ. мовою в співавт. з Сохань Л.В., Луценко І.І.). 24 с.

22. Проблема равенства мужчины и женщины в УССР // Доклад в ЮНЕСКО. - Париж, 1986 (англ. мовою, в співавт. з Луценко І.І., Скрипченко В.П.). 24с.

23. Ценностные аспекты социалистического образа жизни // Социологические исследования. - 1984. - №2. - С.32-51 (в співавт. з Сохань Л.В., Вишняком О.І.).

24. Культура жизни личности // Психологический журнал. - 1986. - №5. - С.16-35 (в спіавт. з Сохань Л.В., Соболевою Н.І.).
25. Соціальна пасивність молоді: зондаж проблеми // Філософська і соціологічна думка. - 1989. - №8. - С.26-30.
26. Внутрішньоособистісні протиріччя та їх подолання // Філософська думка. - 1987. - №2. - С.51-60.
27. Молодь: джерела нігілізму та соціальної апатії // Філософська та соціологічна думка. - 1989. - №9. - С.13-22 (в спіавт. з Шаповалом С.І.).
28. Найти себя. Нет проблемы молодежи, есть проблема самореализации личности // Молодой коммунист. - 1989. - №12. - С.12-17.
29. Дистресовий досвід у поруйнованому етосі // Філософська та соціологічна думка. - 1993. - №7-8. - С.93-111.
30. Интеллект народа. Препринт научного доклада УкрИНТЕІ УкрАІН. - К.:1993 (в спіавт. з Канигіним Ю.М., М.М.Єрмошенко).

АВ 30006

АВ 30.006

думка, 1990. - С.98-109.

14. Самоидентификация личности в философии // Философия. - 1989. - № 1. - С. 105-110.

15. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

16. Психология молодежи // Молодая жизнь. - 1987. - № 1. - С. 10-15.

17. Молодая жизнь: проблемы воспитания // Молодая жизнь. - 1987. - № 1. - С. 13-15.

18. Деятельность как форма формирования личности // Философия. - 1989. - № 1. - С. 13-15.

19. Социально-психологические факторы потребительского поведения // Философия. - 1989. - № 1. - С. 13-15.

20. Нравственность и культура // Философия. - 1989. - № 1. - С. 13-15.

21. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

22. Сафолова, П.И. Динамика личности // Знание, 1981/246.

23. Сафолова, П.И. Динамика личности // Знание, 1981/246.

24. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

25. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

26. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

27. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

28. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.

29. Проблема воспитания молодежи в условиях рыночной экономики // Философия. - 1989. - № 2. - С. 58-60.